

प्रबन्धनदृष्ट्या भगवद्गीतायाः अध्ययनम्

Achintya Adhikary ¹, Dr. Narayan Sarkar ²

¹ Research Scholar of Sanskrit, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

² Assistant Professor, Research Guide, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

सार

सम्पूर्ण महाभारतं तदर्थं नेतृत्वस्य असफलनेतृत्वस्य च अध्ययनम् अस्ति। गीतायाः प्रथमे अध्याये अर्जुनः दुर्योधनः इति द्वौ नेतारौ परिचयः अस्ति । अर्जुनः सम्राट् पाण्डुः धृतराष्ट्रस्य मृतभ्रातुः तृतीयः पुत्रः अस्ति । दुर्योधनश्च ज्येष्ठः दुष्टः धृतराष्ट्रपुत्रः / सः कुरुक्षेत्रस्य युद्धक्षेत्रे समागतयोः प्रतिद्वन्द्वदलयोः नेता अस्ति । अर्जुनः सम्पूर्ण देशे श्रेष्ठेषु धनुर्धरेषु अन्यतमः इति मन्यते, तस्य समीकरणं कर्तुं शक्नुवन्ति अल्पाः एव सन्ति । परन्तु युद्धस्य आरम्भे अर्जुनः अत्यन्तं भावुकः, विषादग्रस्तः च भवति । तस्य पृष्ठतः समग्रं पाण्डवसेना कौरवसेनायाः युद्धाय समागतम् अस्ति । तथापि अद्यापि अर्जुनः सः युद्धस्य वा गमनस्य वा विकल्पद्वयस्य मध्ये विकल्पं कर्तुं स्वस्य असमर्थतां प्रकटयति । अर्जुनः अपि अन्यं यथार्थं संशयं प्रकटयति यत् पाण्डवाः कौरवाः वा विजयी भविष्यन्ति वा इति। अस्मिन् च स्तरे अर्जुनः श्रीकृष्णस्य समक्षं सम्पूर्णतया समर्पणं करोति यथा शिष्यः स्वगुरुं समर्पयति। तस्य इन्द्रियाणि करुणादुर्बलतायाः अभिभूतानि, कर्तव्यविषये (धर्म) मनः भ्रान्तं जातम् इति स्वीकुर्वति। अर्जुनः इदानीं अत्यन्तं विनयेन तस्मै अनुरोधं करोति यत् सः तस्मै निश्चयेन कथयतु यत् तस्य कृते किं श्रेयस्करम् अस्ति। अन्येषु शब्देषु सः इच्छति यत् भगवता तस्मै वदेत् यत् सः युद्धं कर्तव्यः वा त्यजतु वा। सप्तमश्लोके ईश्वरः कथयति यत् राक्षसाः किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यं इति न जानन्ति। तेषु स्वच्छतायाः, सम्यक् व्यवहारस्य च अभावः भवति । ते सत्यमपि न भवन्ति। अतः एतादृशाः जनाः अधिकारीपदार्थं विचारयितुं न शक्यन्ते। अधिकारिणां नियुक्तौ एतत् तथ्यं मनसि स्थापनीयम्। अथ 13-16 श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः राक्षसानां गुणान् व्यवहारान् च कथयति।

मुख्यशब्दः - दृष्ट्या, भगवद्गीताया

प्रस्तावना

भगवद्गीतायां काश्चन प्रबन्धसंकल्पनाः सन्ति इति धारणाम् अयं सम्पूर्णः अध्ययनः आधारितः अस्ति । साहित्यस्य समीक्षा अपि एतस्याः धारणायाः पुष्टिं करोति । अधुना अस्मिन् अध्याये गीतायां निहिताः (अथवा "अभिप्रेताः") प्रबन्धनसंकल्पनाः चिन्तयितुं सम्पूर्णस्य गीतायाः वस्तुनिष्ठः अध्ययनः क्रियते । अधिकस्पष्टतायै अध्यायवारं स्कैनिङ्गं क्रियते। यथा दृश्यते, एवं चिह्निताः अवधारणाः सामान्यप्रबन्धनस्य विविधान् पक्षान् आच्छादयन्ति

प्रबन्धनदृष्ट्या भगवद्गीतायाः अध्ययनम्

अयं अध्यायः आरभ्यते यत् धृतराष्ट्रः स्वमन्त्री सञ्जयं पृच्छति यत् यस्मिन् युद्धक्षेत्रे तस्य बालकाः तस्य भ्रातुः पाण्डुस्य बालकाः च परस्परं युद्धं कर्तुं एकमात्रं अभिप्रायेण समागताः सन्ति तत्र किं भवति। अत्र धृतराष्ट्रस्य 'मम बालकाः' इति वचनं तस्य आत्मीयतां, पूर्वाग्रहं, आत्मकेन्द्रितत्वं च सूचयति । सः न केवलं सम्राट् अपितु भ्रातुः बालकानां रक्षकः अपि अस्ति । अन्येषु शब्देषु सः मुख्यकार्यकारी अस्ति तथा च तस्य बालकाः तस्य भ्रातुः बालकाः च तस्य निरीक्षणे नियन्त्रणे च द्वौ कम्पनीद्वयौ विभागौ वा इव सन्ति। कुलप्रमुखः सम्राट् च इति नाम्ना सः युद्धं परिहरति स्म । सः तत् कर्तुं न शक्तवान्। युद्धं घोषितं युद्धं च भवति, अन्ते न केवलं तस्य सर्वे बालकाः अपितु अन्ये सहस्राणि अपि प्राणान् नष्टं कुर्वन्ति । एतेन ज्ञायते यत् धृतराष्ट्रे सम्राट् वा मुख्यकार्यकारी वा दृष्टिः, मिशनं च नास्ति ।

सम्पूर्णं महाभारतं तदर्थं नेतृत्वस्य असफलनेतृत्वस्य च अध्ययनम् अस्ति। गीतायाः प्रथमे अध्याये अर्जुनः दुर्योधनः इति द्वौ नेतारौ परिचयः अस्ति । अर्जुनः सम्राट् पाण्डुः धृतराष्ट्रस्य मृतभ्रातुः तृतीयः पुत्रः अस्ति । दुर्योधनश्च ज्येष्ठः दुष्टः धृतराष्ट्रपुत्रः । सः कुरुक्षेत्रस्य युद्धक्षेत्रे समागतयोः प्रतिद्वन्द्वदलयोः नेता अस्ति ।

अर्जुनः सम्पूर्णं देशे श्रेष्ठेषु धनुर्धरेषु अन्यतमः इति मन्यते, तस्य समीकरणं कर्तुं शक्नुवन्ति अल्पाः एव सन्ति । परन्तु युद्धस्य आरम्भे अर्जुनः अत्यन्तं भावुकः, विषादग्रस्तः च भवति ।

तस्य पृष्ठतः समग्रं पाण्डवसेना कौरवसेनायाः युद्धाय समागतम् अस्ति । तथापि अद्यापि अर्जुनः

द्वितीयः अध्यायः

यथा पूर्वम् अन्यत्र उक्तं, द्वितीयः अध्यायः प्रायः सम्पूर्णस्य भगवद्गीतायाः सारांशः इति मन्यते । अत्र भगवान् श्रीकृष्णः कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, सांख्ययोगः, आत्मा इत्यादयः अनेकविषयेषु वार्तालापं करोति। अयं अध्यायः नेतृत्वं, प्रबन्धकीयज्ञानं, तनावप्रबन्धनं च इत्यादिभिः अनेकैः प्रबन्धनविषयैः पूरितः अस्ति ।

श्रीकृष्णः मृदुनाद्रनेत्रं भावविह्वलं च अर्जुनं कथं दयालुतया वक्तुं आरब्धवान् इति संजयेन कथयन् अध्यायः आरभ्यते। अत्र अर्जुनः एकः कार्यकारी अस्ति यः सर्वथा भ्रमितः भावुकः च अस्ति। भगवान् अर्जुनं पृच्छति - 'अस्मिन् समये भवतः कथं निराशा अभवत् ? एतत् उदात्तचित्तकर्मणा न युज्यते । श्रीकृष्णः तं ताडयति, तस्य हृदयस्य मूर्खतापूर्णं दुर्बलतां दूरीकर्तुं च तस्मै उपदेशं ददाति। आधुनिककार्यकारीगुरुत्वेन भगवान् अर्जुनं युद्धाय उत्तिष्ठतु इति वदति। अन्येषु शब्देषु ईश्वरः गुरुः वा मुख्यकार्यकारी वा इव अर्जुनं संकटस्य सामना कर्तुं वा साहसेन आव्हानं कर्तुं वा प्रेरयति।

परन्तु अर्जुनः स्तब्धः भावेन अभिभूतः च तिष्ठति तथा च ईश्वरं निरन्तरं वदति यत् सः दादा भीष्मस्य, तस्य गुरुद्रोणाचार्यस्य च अन्येषां सर्वेषां जनानां विरुद्धं युद्धं कर्तुं न शक्नोति ये तस्य प्रियाः समीपस्थाः च सन्ति तथा च युद्धस्य विरुद्धं स्वस्य तर्कं निरन्तरं करोति

सः युद्धस्य वा गमनस्य वा विकल्पद्वयस्य मध्ये विकल्पं कर्तुं स्वस्य असमर्थतां प्रकटयति । अर्जुनः अपि अन्यं यथार्थं संशयं प्रकटयति यत् पाण्डवाः कौरवाः वा विजयी भविष्यन्ति वा इति। अस्मिन् च स्तरे अर्जुनः श्रीकृष्णस्य समक्षां सम्पूर्णतया समर्पणं करोति यथा शिष्यः स्वगुरुं समर्पयति। तस्य इन्द्रियाणि करुणादुर्बलतायाः अभिभूतानि, कर्तव्यविषये (धर्मे) मनः भ्रान्तं जातम् इति स्वीकुर्वति। अर्जुनः इदानीं अत्यन्तं विनयेन तस्मै अनुरोधं करोति यत् सः तस्मै निश्चयेन कथयतु यत् तस्य कृते किं श्रेयस्करम् अस्ति। अन्येषु शब्देषु सः इच्छति यत् भगवता तस्मै वदेत् यत् सः युद्धं कर्तव्यः वा त्यजतु वा।

तृतीयो अध्यायः

यथा दृष्टम् अयं अध्यायः योगः कर्म वा कर्म वा अध्यायः इति उच्यते । अस्मिन् अध्याये ईश्वरस्य नेतृत्वं कर्मणा व्याख्यातं भवति। अर्जुनः ईश्वरं प्रश्नं पृच्छन् अध्यायः आरभ्यते यत् यदा सः अर्जुनं कर्मणाम् अपेक्षया ज्ञानं श्रेष्ठम् इति मतं कृत्वा किमर्थं घोरं कर्म कर्तुं आज्ञापयति इति। अर्जुनश्च

ईश्वरं स्पष्टदिशां याचते। भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं वदति यत् ईश्वरस्य साक्षात्कारं कुर्वन्तः पुरुषाः द्वौ वर्गौ स्तः, एकः गहनदार्शनिकचिन्तनद्वारा अपरः भक्त्या सिक्तकर्मणां माध्यमेन। प्रत्येकस्मिन् संघे वयं द्वौ प्रकारौ प्रशासकौ प्राप्नुमः : तेषु केचन प्रशासनिकविकल्पानां कार्यान्वयनस्य विशेषज्ञतां प्राप्नुवन्ति, अन्ये च प्रणालीनां, दृष्टिकोणानां, कार्यक्रमानां च चिन्तने विशेषज्ञतां प्राप्नुवन्ति अतः प्रत्येकं अधिकारी तस्य/तस्याः कृते यत् रोजगारं सर्वोत्तमम् अनुकूलं भवति तत् कार्यं चिनोतु। अथ २० श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः सम्राट् जनकस्य उदाहरणं ददाति यः कर्मयोगेन अथवा कर्मणि उत्कृष्टतायाः कारणात् आत्मानं सिद्धं कृतवान् । जनकः प्रायः कर्मयोगी इति उद्धृतः भवति, यः यथाशक्ति उदात्तरूपेण च भावानाम् किञ्चित् अपि प्रभावं विना कार्यं करोति । तथैव प्रत्येकं कार्यकारिणी कर्मयोगीरूपेण यथाशक्ति कृत्वा प्रतिक्षणं स्वकर्मसुधारं कुर्यात्। एतादृशाः अधिकारिणः आदर्शाः सन्ति, सर्वदा उत्कृष्टाः च भवन्ति । तदनन्तरमेव च श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः कथयति यत् महान् जनः यत्किमपि कार्यं करोति तत् सामान्यजनाः तस्य अनुसरणं कुर्वन्ति, तस्य कर्माणि सर्वदा मानकं मन्यन्ते। अन्येषु शब्देषु श्रेष्ठाः सर्वदा अधीनैः मन्यन्ते अनुकरणं च कुर्वन्ति ।

चतुर्थोऽध्यायः

अस्य अध्यायस्य ७, ८ श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः अवतारणानां विषये कथयति । सः कथयति यत् 'यदा यदा धर्मः धर्मः वा क्षीणः भवति, अधर्मः अधर्मः वा उत्थितः अहं स्वयं अवतारः' इति। अवतारोऽयं अवतारः अवतारः वा उच्यते । अवतारश्च किं करोति ? उत्तरं श्लोके ८ अस्ति। ईश्वरः कथयति- 'अहं पुण्यानां रक्षणाय, दुष्टानां नाशाय, धर्मस्य पुनः स्थापनायै च समये समये अस्मिन् पृथिव्यां प्रकटितः अस्मि।' अधुना प्रबन्धनार्थम् अत्र कः सन्देशः ? यदा कदापि संस्थायां भ्रष्टैः खलनायकैः वा संकटं आनयति तदा शीर्षप्रबन्धनं कञ्चित् आनयिष्यति यः प्रबन्धनपरिवारस्य भवेत् अथवा संकटस्य समाधानार्थं अन्यत्र कार्यं कुर्वन् अतीव वरिष्ठः व्यक्तिः भवितुम् अर्हति तथा च अन्ततः अपराधिनः सहजतया निष्कासिताः वा कानूनरूपेण अभियोगाः वा भविष्यन्ति तथा च इमान्दाराः रक्षिताः धारिताः च भविष्यन्ति।

पञ्चमोऽध्यायः

अस्मिन् अध्याये अर्जुनः कः मार्गः श्रेष्ठः, असङ्गहीनः कर्ममार्गः, पूर्णत्यागमार्गः च ज्ञातुम् इच्छति । ईश्वरः उत्तरं ददाति यत् उभयमार्गेण ईश्वरप्राप्तेः समानं लक्ष्यं भवति। भगवान् श्रीकृष्णः संक्षेपेण कथयति यत् बाह्यरूपेण स्वकर्माणि कर्माणि वा निर्वहन् किन्तु तदनन्तरतः फलपरित्यागेन सत्यज्ञानेन

परिष्कृतः शुद्धः च बुद्धिमान् सद्यः शान्तिं प्राप्नोति। इदानीं एकः श्लोकः यः आधुनिककार्यकारीणां कृते अतीव प्रासंगिकः अस्ति सः १८ श्लोकः अस्ति यत्र भगवान् वदति यत् यथार्थविद्वान् मनुष्यः सत्यस्य श्रेष्ठस्य च ज्ञानस्य कारणात् विद्वान् ब्राह्मणं, गौं, गजं च समानदृष्टियुक्तं पश्यति, श्वः सामाजिकरूपेण बहिष्कृतः च यः श्वापदान् खादति। तथैव कार्यकारिणी श्रमस्य गौरवस्य अवधारणायाः प्रति संवेदनशीलः भवेत्, सर्वेषां कर्मचारिणां समानरूपेण व्यवहारं च कुर्यात्। एतेन तेषां स्वीकारस्य प्रचण्डः सुधारः भविष्यति।

षष्ठोऽध्यायः

अद्यत्वे केचन कार्यकारीणां कार्यकारिणां तनावस्य, क्लान्ततायाः च निवारणाय, स्वस्य सृजनशीलतां वर्धयितुं च ध्यानं प्रति मुखं कुर्वन्ति। भारते विदेशे च एतत् भवति। अन्येषु शब्देषु, ध्यानं विश्वस्य कार्यकारीभिः स्वस्य व्यक्तिगतस्वास्थ्यस्य व्यावसायिकसफलतायाः च कुञ्जीरूपेण स्वीकृतम् अस्ति। गीतायाः सम्पूर्णः षष्ठः अध्यायः ध्यानाय समर्पितः अस्ति। ५ श्लोके ईश्वरः स्वस्य प्रयत्नेन आत्मनः उत्थापनं कर्तव्यम् इति बोधयति। आत्मनः आलोचना कदापि न कर्तव्या। मनुष्यस्य परममित्रः स्वयं एव च तस्य दुष्टतमः शत्रुः अपि अस्ति। न कश्चित् तस्य सफलतायाः असफलतायाः वा उत्तरदायी अन्यः इति मिथ्याभावेन कार्यं कर्तव्यम्। प्रत्येकं मानवः स्वयमेव वदेत् "अहं मम जीवनस्य उत्तरदायी अस्मि" इति। ईश्वरः प्रत्येकं मानवं जीवने उत्तमं प्राप्तुं क्षमताम् अददात्। एषः श्लोकः कार्यकारीविकासाय बीजरूपेण आधाररूपेण वा ग्रहीतव्यः। अथ परस्मिन् श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः- 'यस्य मनः जितस्य मनः परममित्रः, तद्विपरीतम् तु मनः जितुम् असफलस्य मनः तस्य दुष्टतमः शत्रुः। भविष्यति।' इति। तदनन्तरं ईश्वरः कथं ध्यानस्य अभ्यासः कर्तव्यः इति व्याख्यातुं आरभते।

ध्यानं स्वच्छे स्थाने करणीयम्, अभ्यासकर्ता च दृढं आसनं चिनोति, न अतिउच्चं, न अतिनीचं, पटचर्मकुशतृणनिर्मितं तत्क्रमं च व्यवस्थितम्। त्रयोदशचतुर्दशश्लोके सः आह-अभ्यासकः ऋजुरेखायां शिरःकण्ठं च ऋजुं कृत्वा नासिकाग्रं समाहितं कुर्यात् इति। मध्यस्थतायाः अभ्यासः शान्तेन, समाहितेन च मनसा करणीयम् यत् भयरहितं भवेत्। ध्यानस्य विषयः ईश्वरः सर्वशक्तिमान् भवेत्। तथा च श्लोके १६, १७ च भगवता सफलस्य योगिनः भोजनाभ्यासस्य, निद्रायाः, मनोरञ्जनस्य च विषये कथयति। अत्र सफलः योगी सफलेन कार्यकारिणा सह उपमा भवति। भगवान् श्रीकृष्णः - "अतिशयेन वा अल्पं वा भुङ्क्ते, अत्यल्पं वा स्वपिति वा न योगसिद्धिः" इति। तथा च कार्यकारिणी

सफलतां प्राप्तुं स्वकार्यं कर्तुं तथा च आहारव्यवहारेषु मनोरञ्जनेषु च मध्यमः भवितुमर्हति २६ श्लोके पुनः ईश्वरः कथयति यत् अभ्यासकर्ता सम्यक् नियन्त्रणं कृत्वा स्वमनः इतः तत्र भ्रमणं निवारयेत्। तथैव कार्यकारिणा अपि मनः न बाधते इति सुनिश्चित्य तस्मिन् प्रभावी नियन्त्रणं कर्तव्यम् । ३० श्लोकः अपि अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति यत्र ईश्वरः वदति यत् 'यः मां सर्वेषु पश्यति, मयि च सर्वं पश्यति सः कदापि मम विरक्तः न भविष्यति, न च अहं तस्मात् विरक्तः भविष्यामि।' कार्यकारिणः कृते एतत् कथं प्रासंगिकम् ? एवं भवति । कार्यकारिणी संस्थायाः प्रत्येकं कर्मचारीं संस्थायाः प्रतिनिधिरूपेण द्रष्टव्यः, तस्य स्तरः यथापि भवतु । अतः अन्यं कर्मचारीं पश्यन् संस्थामेव पश्यति । द्वौ अपि श्लोकौ ३४, ३५ च श्लोकौ अपि कार्यकारिणाम् अत्यन्तं प्रासंगिकौ स्तः । अर्जुनः कथयति यत् मनुष्यस्य मनः चञ्चलः, अशांतः, बलवान्, अविचलः, वायुवत् अनियंत्रितः च अस्ति। सः च ईश्वरं पृच्छति यत् कथं तत् वशं कर्तव्यम्। तथा च भगवान् श्रीकृष्णः उत्तरे वदति यत् नित्याभ्यासेन, दृढनिश्चयेन च मनः नियन्त्रितव्यम् इति।

सप्तमोऽध्यायः

७ श्लोके भगवता कथयति यत् तस्मात् श्रेष्ठं सत्यं नास्ति तथा च प्रत्येकं जीवः सूत्रे तारितमुक्तिवत् तस्य आश्रितः अस्ति। एकः कार्यकारी अवश्यमेव अवगच्छति यत् प्रत्येकं कर्मचारी संस्थायाः सह सम्बद्धः अस्ति। तथापि संस्थायाः अपेक्षया कोऽपि बृहत्तरः नास्ति यद्यपि तस्य स्थितिः किमपि न भवतु।

श्लोकेषु २१, २२ च परमेश्वरः पुनः वदति यत् सः सर्वेषां हृदये परमेश्वररूपेण निवसति। यदा च कश्चित् स्वकामानां पूर्तये देवस्य भूमिकां निर्वहति तदा सर्वशक्तिमान् ईश्वरः एव तस्य प्रार्थनां स्वीकुर्वति। तथैव कस्यापि संस्थायाः कर्मचारिणः सत्यं अवगन्तुं अर्हन्ति यत् यदा कदापि तेषां कस्यचित् अधिकारीविशेषस्य किञ्चित् लाभः प्राप्यते तदा सः संस्थायाः एव लाभः भवति अन्येषु शब्देषु, संस्था एव सर्वशक्तिसम्पदां च परमं भण्डारं भवति ।

अष्टमोऽध्यायः

अयं अत्यल्पः अध्यायः केवलं २८ श्लोकैः युक्तः अस्ति । अपि च, केवलं श्लोकः ७ प्रबन्धनविचारार्थं प्रासंगिकः अस्ति । अस्मिन् श्लोके ईश्वरः कथयति-'तस्मादर्जुन त्वं मां नित्यं स्मरन् युध्यसे।' मयि सर्वकर्माणि समर्प्य मयि मनः बुद्धिं च स्थापयित्वा मां प्राप्स्यसि न संशयः । यथा उक्तं अर्जुनः आधुनिकस्य मुख्यकार्यकारीणां प्रतिनिधित्वं करोति तथा च सः युद्धे तस्य विरुद्धं स्थितैः

स्वपितामहेन, शिक्षकैः, मातुलभातृभिः, बहवः निकटबन्धुभिः च साक्षात्कारं प्राप्नोति। एषः अर्जुनस्य कृते विशिष्टः संकटः अस्ति, अस्मिन् एव काले भगवान् श्रीकृष्णः तस्मै गीताप्रचारं करोति । अपि च अस्मिन् श्लोके ईश्वरः तस्मै नित्यं चिन्तयितुं युद्धं कर्तुं च उपदेशं ददाति। अस्माकं अधिकारिणः अपि स्वस्य दैनन्दिनकार्ये निरन्तरं संकटस्य सामनां कुर्वन्ति। अपि च अर्जुनाय दत्तः सल्लाहः अधिकारिणां कृते अपि समानरूपेण प्रयोज्यः भविष्यति। यदा कदापि कस्यचित् अधिकारीणः उपरि कोऽपि संकटः आगच्छति तदा सः ईश्वरस्य नाम स्मरणं कृत्वा तस्य समाधानार्थं यथाशक्ति प्रयतते।

नवमोऽध्यायः

एषः अपरः लघुः अध्यायः अस्ति यस्य केवलं ३४ श्लोकाः सन्ति । १८ श्लोके ईश्वरः उदाहरणार्थं घोषयति यत् यस्मिन् संस्थायां कार्यकारिणी सेवां करोति तत् तस्य परमः स्वामी अस्ति, तस्य परममित्रः अपि अस्ति । अतः तस्य सर्वाणि कार्याणि तस्य संस्थायाः परितः परिभ्रमन्ति यत् एतेषां कार्याणां निरीक्षणं वा निरीक्षणं वा करोति। श्लोकः २२ गीतायाः सुन्दरेषु श्लोकेषु अन्यतमः अस्ति यस्मिन् मानवतायाः कृते ईश्वरस्य एकः महान् प्रतिज्ञा अस्ति । ईश्वरः प्रतिज्ञां करोति यत् यः कश्चित् अन्यं किमपि न चिन्तयित्वा तस्य पूजां करोति सः स्वस्य सर्वान् आवश्यकतान् पालयिष्यति, स्वेन दत्तं सर्वं भोक्तुं च सुनिश्चितं करिष्यति। पुनः २६ श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः

कथयति यत् यदा भक्तः सत्यभक्त्या, पत्रं, पुष्पं वा जलं वा पूजयति तदा शुद्धहृदयेन अर्पितत्वात् परमसुखेन गृहणीयात्। वयं पश्यामः यत् केषाञ्चन अधिकारिणां अन्येषां इव उज्ज्वलक्षमता न स्यात्, परन्तु ते अचञ्चलभक्त्या संस्थायाः सेवां कुर्वन्ति। संस्था तेषां सेवां हर्षेण स्वीकृत्य तेषां पालनं करिष्यति। ततश्च भगवान् अर्जुनं वदति यत् 'यत् करोषि, यत् किमपि खादसि, यत्किमपि संस्कारं करोषि, यत्किमपि दीनदरिद्राणां च ददसि, तत् मम अर्पणं ददासि' इति। कार्यकारिणी मम कर्तव्यस्य भागरूपेण संस्थायां बहुषु कार्येषु मां सम्मिलितुं शक्नोति । एतत् अतीव महत्त्वपूर्णं वा अमहत्त्वपूर्णं वा वस्तु भवितुम् अर्हति। तथापि यत्किमपि करोति तत् स्वसङ्गठनार्थं करोति इति भावः भवेत् ।

दशमोऽध्यायः

अस्मिन् अध्याये ईश्वरस्य शाश्वतमहिमाविषये चर्चा कृता अस्ति। ७ श्लोके भगवान् वदति- 'मम महिमा दिव्यशक्त्या च निःसंदेहः सदा मयि अचञ्चलभक्तिषु निरतः तिष्ठति।' अपि च, सः ८ श्लोके अपि वदति यत् सः सर्वेषां भौतिकानां रहस्यमहिमानां वा लोकानां वा स्रोतः अस्ति। अस्मिन् जगति सर्वं तस्मात् उत्पन्नम् । ये मेधावी वा ज्ञाता वा एतत्महासत्यं जानन्ति, ते तं सर्वात्मना पूजयन्ति,

नित्यं तस्य भक्तिरताः। पुनः ३९ श्लोके सः जगति सर्वेषां जीवानां अजीवानां च बीजम् इति वदति। अन्ते सः ४०, ४१ श्लोके समाप्तं करोति यत् तस्य महिमायाः अन्तः नास्ति तथा च यत् किमपि सः सूचीकृतवान् तत् केवलं तस्य दिव्यस्य अनन्तस्य च महिमास्य सूचकम् एव। अपि च यदि किमपि सुन्दरं वा गौरवपूर्णं वा तर्हि तादृशानि वस्तूनि तस्य दिव्यवैभवस्य स्फुलिङ्गमात्रम् एव। प्रबन्धनस्य विषये उपर्युक्तानि सर्वाणि संस्थायाः प्रसिद्धिं, महत्त्वं, स्थिरतां, लाभप्रदतां, सद्भावनाञ्च निर्दिशितुं शक्नुवन्ति । कार्यकारिणी स्वसङ्गठनस्य सर्वेषां पक्षानां विषये ज्ञात्वा साधु स्यात्। अपि च, एकदा स्वसङ्गठनस्य विशिष्टतां माहात्म्यं वा अवगत्य स्थिरभक्त्या तस्य सेवां कुर्यात्, यतः एवं कृत्वा तस्मात् अधिकतमं लाभं प्राप्स्यति ।

एकादशोऽध्यायः

अर्जुनस्य इच्छानुसारं भगवान् श्रीकृष्णः स्वस्य विश्वरूपं वा विश्वरूपं वा दर्शयन् तस्य पुरतः प्रादुर्भूतः । एवं अस्मिन् अध्याये ईश्वरस्य ब्रह्माण्डीयस्वभावस्य वर्णनात्मकं विवरणं दृश्यते । यथोक्तं अर्जुनः श्रीकृष्णस्य ब्रह्माण्डरूपं द्रष्टुम् इच्छति।

भगवान् श्रीकृष्णः प्रत्युवाच-अर्जुनः नग्ननेत्रेण स्वस्य यथार्थस्वभावं न पश्यति इति। एवमुक्त्वा अर्जुनाय 'दिव्यचक्षुः' प्रयच्छति। अथ भगवतः स्वरूपं कीदृशम् आसीत् ? इव 'शतशः सहस्राणि सूर्याः आकाशे युगपत् उद्भूताः' इति । स्वाभाविकतया अर्जुनः भीतः आश्चर्यचकितः च आसीत्, त्रस्तः, हंसस्य कूर्चा च आसीत्; सः हस्तौ कृत्वा भगवन्तं प्रार्थयितुं आरब्धवान्। अन्ते भगवान् श्रीकृष्णः स्वस्य सामान्यं मानवरूपं गृहीत्वा अर्जुनस्य आशीर्वादं ददाति। अधुना अस्मिन् अध्याये प्रबन्धनार्थं किम् अस्ति ? सामान्यतया कार्यकारी शाखायुक्ते वा विना वा स्थाने विशेषे स्थितायाः कम्पनीयाः कृते कार्यं करोति । परन्तु अद्यापि रिलायन्स् अथवा टाटा समूहाः अथवा बहुराष्ट्रीयकम्पनयः सन्ति येषां बहुस्थानीयशाखाः विश्वे प्रसृताः सन्ति । कदाचित् कार्यकारीणां अनुरोधेन वा स्वयमेव वा कम्पनयः स्वकार्यकारी स्वस्य मुख्यकार्यालयं प्रति अथवा अन्तर्राष्ट्रीयकार्यालयं प्रति प्रशिक्षणार्थं वा सभायाः वा प्रेषयन्ति, येन एतेषां कार्यकारीणां कृते तेषां कार्यं कुर्वतीनां कम्पनीविषये अधिकं ज्ञातुं अवसरः प्राप्यते अपि च स्वसङ्घस्य भव्यतां विशालतां च अवगत्य अर्जुन इव भ्रान्ताः, विस्मिताः, त्रस्ताः च भवन्ति । इदानीं तेषां स्वसङ्गठनानां प्रति सर्वथा भिन्ना दृष्टिकोणः भविष्यति तथा च तेषां प्रति तेषां विश्वासः निष्ठा च बहुगुणा वर्धते।

द्वादशोऽध्यायः

विंशतिश्लोकमात्रयुक्तः अतीव लघुः अध्यायः अस्ति । परन्तु अद्यापि, एषः प्रबन्धनस्य अतीव महत्त्वपूर्णः अध्यायः अस्ति यतः एतत् एकस्य प्रभावी कार्यकारीणां बहवः लक्षणानाम् विषये कथयति । अत्र विमर्शः शारीर-निराकार-भक्ति-रूपयोः, भक्तानां च लक्षणम् अपि अस्ति । प्रबन्धनस्य छात्राः भक्तस्य गुणानाम् विषये अत्र चर्चायाः विषये यथा चिन्तिताः सन्ति तथा उत्तमकार्यकारीणां कृते अपि ते समानरूपेण प्रयोज्यः भवन्ति। अतः वयं भक्तानां लक्षणं कथयन्ति तेषु श्लोकेषु ध्यानं दास्यामः । भगवान् श्रीकृष्णः अत्र केचन गुणान् वर्णयति, एते गुणाः भक्ताः तस्य प्रियतराः इति च वदति । अन्येषु शब्देषु ईश्वरः एतान् लक्षणान् भक्तस्य आदर्शगुणान् विधीयति ।

त्रयोदशोऽध्यायः

८-१२ श्लोके भगवता केचन गुणाः लक्षणानि वा ज्ञानचिह्नानि इति सूचीकृतानि, अन्ये ये गुणाः एतेषां विरुद्धाः सन्ति ते अज्ञानस्य लक्षणानि इति अपि वदति ।

एतेषु सकारात्मकलक्षणेषु आधुनिकाधिकारिणां कृते निम्नलिखितम् अत्यन्तं प्रासंगिकाः सन्ति : विनयः, अहङ्कारस्य अभावः, अहिंसा, सहिष्णुता, सरलता, प्रामाणिकस्य आध्यात्मिकगुरुस्य समीपं गमनम्, स्वच्छता, स्थिरता, आत्मसंयमः च कामसुखविषयाणां त्यागः, मिथ्याहङ्काराभावः, जन्ममरणजरारोगदोषप्रतीतिः; निकटबन्धुषु विरक्तिः, सुखदुःखं प्रति समता, ईश्वरस्य प्रति अचञ्चलभक्तिः, परमसत्यस्य दार्शनिकसन्धानं च।

ततश्च श्लोके १४ भगवान् श्रीकृष्णः सर्वत्र हस्तपादचक्षिमुखकर्णौ इति कथयति । अयं श्लोकः परोक्षतया सर्ववीर्यस्य सर्वगतत्वस्य विषये कथयति । अपि च, एषा सर्वव्याप्तिः संस्थासु अपि प्रवर्तते, अवश्यं केनचित् सीमाभिः सह । संगठनं विविधशाखासु, विभागेषु, विभागेषु च विद्यते, कार्यकारिणः तस्य विषये अवगताः भवेयुः । तेषां कृते एकं निमेषं यावत् अपि एतादृशी धारणा न भवेत् यत् संघः लघुप्रान्तीयशाखायां अनुपस्थितः अस्ति।

चतुर्दशोऽध्यायः

अस्य अध्यायस्य नाम 'गुण थुराय विभागयोग' अथवा मनुष्यस्य मूललक्षणं कृतम् अस्ति । ३ श्लोके भगवान् स्वगर्भं 'महत् ब्रह्म' इति कथयति, यस्मात् सर्वाणि भूतानि उत्पद्यन्ते इति । अन्येषु शब्देषु सर्वभूतानां पिता इति । ५ श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः कथयति यत् सद्भावः, रागः, आलस्यः इति त्रयः

मूललक्षणाः सर्वे प्रकृत्याः जायन्ते, अविनाशी आत्मानं शरीरे बध्नन्ति। अपि च, ६ तः २० श्लोकानां माध्यमेन परमेश्वरः मनुष्यस्य एतानि प्रमुखलक्षणं तस्य परिणामतः प्रतिक्रियां च व्याख्यायते। मौलिकगुणसद्भावः संस्कृते 'सत्त्व' इति नाम्ना प्रसिद्धः, प्रकाशस्य तेजस्य च कारणम् अस्ति । ज्ञानेन सुखेन च सम्बद्धम् अस्ति । रजः रागः वा कामाभिलाषलक्षणः। भोगेषु सङ्गेन आत्मानं बध्नाति । अन्तिमः गुणः 'थमसः' सर्वथा अज्ञानं, आत्मानं प्रमादं, आलस्यं, निद्रां च बध्नाति। कश्चिद् वा अन्यः वा गुणः सर्वदा प्रत्येकस्मिन् मनुष्ये आधिपत्यं करोति, अनेन च तस्य व्यक्तिस्य व्यक्तित्वं निर्धारितं भवति । ज्ञानं 'सत्त्वात्' जायते, लोभः रजः जायते, प्रमादः, माया, अज्ञानं च थोमसात् जायते। पूर्वोक्तगुणत्रयम् अतिक्रम्य आत्मा जन्ममृत्युः क्षयजरादुःखादिसर्वसमस्याश्च निर्वहति । यदा अधिकारी स्वसङ्घस्य कृते स्त्रीपुरुषाणां नामाङ्कनं करोति तदा सः आशावान् लक्षणं परीक्ष्य विशिष्टव्यापारस्य कार्यदायित्वस्य, रोजगारविवरणस्य च आलोके निश्चयस्य चयनं कुर्यात् अधुना अर्जुनः श्रीकृष्णं भगवन्तं पृच्छति यत् 'गुणानां' अथवा मूलगुणानां उपरि उत्थितस्य व्यक्तिस्य लक्षणं पृच्छति। ईश्वरः तस्य पुरुषस्य उत्तरं ददाति यः दुःखं सुखं च समानं, सुवर्णं रजः च समानं निष्प्रयोजनं मन्यते तथा च मित्रशत्रून् समानरूपेण मन्यते, सः गुणानाम् उपरि उत्थितस्य पुरुषस्य उदाहरणम् अस्ति। तथा च तादृशः प्रिय-अप्रियैः स्तुति-अवमानैः च समं वर्तयिष्यति । ततश्च सः सर्वदा रचितः, रचितः च आसीत् । अधुना एवमेव आदर्शः कार्यपालकः अपि अत्र उल्लिखितानां मूललक्षणत्रयात् परं गतः इव आचरणं कुर्यात् ।

पञ्चदशोऽध्यायः

'परमात्मनाध्यायः' इति अयं अध्यायः विंशतिश्लोकमात्रयुक्तः लघुः अध्यायः अस्ति । अत्र भगवान् परमात्मानं च वर्णयति । वर्तमान अध्ययनस्य सीमितप्रयोजनार्थं परमात्मनः संस्थायाः सह तुलना कर्तुं शक्यते तथा च व्यक्तिगतात्मना संस्थायाः कार्यकारी वा विभागेन सह तुलना कर्तुं शक्यते नवमश्लोकेन एतत् सत्यं प्रकाशितं यत् व्यक्तिगतः आत्मा दृष्टि-शब्द-स्पर्श-रस-गन्ध-इन्द्रियाणां माध्यमेन, मनसि स्थित्वा च विषयान् भोजयति वा अनुभवति वा अन्येषु शब्देषु कार्यकारिणी संस्थायाः प्रदत्तस्य अधिकारस्य माध्यमेन स्वशक्तिं प्रयुङ्क्ते । चतुर्दशश्लोके भगवान् सर्वजीवशरीरेषु पाचनवहिनः (ऊर्जा) इति कथयति यः निर्गतैः आगतैः प्राणवायुभिः सह मिलित्वा चतुर्विधान् आहारपदार्थान् पचति। किञ्चित् संस्थायाः निधिः इव अस्ति यत् तस्य लक्ष्यं प्राप्तुं विविधकार्येषु व्यय्यते । 16 श्लोकानुसारं जगत् नाशयक्षरं च द्विविधं अस्तित्वं भवति । ततश्च परस्मिन् श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः एतेभ्यः विहाय परमात्मा नाम त्रिलोकव्याप्य धारयति इति । एवं संगठनमेव परमं

भवति, संस्थायां अन्यस्य कस्यचित् व्यक्तिस्य यत्किमपि पदं भवतु, तस्य वासः क्षणिकः भवति ।

षोडशोऽध्यायः

अस्मिन् अध्याये देवानां वा देवानां वा असुरानाम् अथवा राक्षसानां गुणाः सूचीबद्धाः सन्ति । अत्र देवाः उदात्तगुणपुरुषाः वेदितव्याः, राक्षसाः च प्रश्नास्पदाः पिशाचशीलाः वा ज्ञेयाः। अस्मिन् संशोधने ज्ञायते यत् देवेभ्यः आरोपिताः गुणाः प्रभावीकार्यकारीणां कृते सर्वथा प्रासंगिकाः सन्ति । १ तः ३ श्लोके भगवान् देवगुणान् वर्णयति । एतेषु कार्यपालिकायाः कृते निम्नलिखितगुणाः अतीव प्रासंगिकाः सन्ति- निर्भयता, आन्तरिकशुद्धता; आध्यात्मिकज्ञानं दानं आत्मसंयमं वेदाध्ययनं तपः सरलता अहिंसा सत्यता क्रोधविमोचनं शान्तं समाहितं स्वभावं दोषविरक्तिः; सर्वभूतेषु करुणा लोभस्य विनयस्य विनयस्य निश्चयस्य बलस्य क्षमा धैर्यस्य शौचस्य, ईर्ष्याविहीनता च। अत्र वेदाध्ययनं कार्यकर्तृकार्यानुसन्धानं क्षेत्रज्ञानप्राप्तिरिति ज्ञेयम् ।

सप्तमश्लोके ईश्वरः कथयति यत् राक्षसाः किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यं इति न जानन्ति। तेषु स्वच्छतायाः, सम्यक् व्यवहारस्य च अभावः भवति । ते सत्यमपि न भवन्ति। अतः एतादृशाः जनाः अधिकारीपदार्थं विचारयितुं न शक्यन्ते। अधिकारिणां नियुक्तौ एतत् तथ्यं मनसि स्थापनीयम्। अथ 13-16 श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः राक्षसानां गुणान् व्यवहारान् च कथयति।

सप्तदशोऽध्यायः

अस्मिन् अध्याये भिन्नस्वभावस्य, भिन्नव्यवहारस्य च जनानां विश्वासस्य विषयः अस्ति । जनाः ईश्वरं प्रति विश्वासं कृत्वा तपस्यं कुर्वन्तु। न हि तेषां आचरणे शास्त्रं नीतिं च अनुसरणं कर्तव्यमिति सर्वथा भावः । अत्र अर्जुनः (श्लोकः १) ईश्वरः अपेक्षते यत् तेषां विश्वासिनां जनानां विषये ज्ञास्यति ये सद्भावेन, रागेण, अज्ञानेन च आधिपत्यं प्राप्नुवन्ति। कार्यकारिणां प्रवृत्तीनां मूलभूतस्वभावस्य वा आधारेण त्रयः समूहाः अपि कर्तुं शक्यन्ते । अतिशयेन सद्भावेन रागेण वा आक्रामकतायाः अज्ञानस्य आलस्यस्य च आधिपत्यं स्यात्। भगवान् कृष्णः प्रत्युवाचति यत् जनानां श्रद्धा तेषां मूलगुणेषु आश्रिता भवति ये सद्भावः, रागः, अज्ञानं च भवितुम् अर्हन्ति (श्लोकः २) श्लोकत्रये भगवान् व्याख्यायते यत् कस्यचित् श्रद्धा सर्वदा स्वस्य प्रवृत्तेः अथवा व्यक्तित्वस्य अनुरूपं भवति यत् तस्य कर्मप्रभावाः दत्ताः भवन्ति।

अष्टादशोऽध्यायः

इति भगवद्गीतायाः बृहत्तमः अन्तिमः अध्यायः । प्रायः सम्पूर्णगीतायाः समीक्षा वा सारांशः वा इति मन्यते । अस्मिन् अध्याये भगवान् पूर्वाध्यायानां सर्वेषां सारं ददाति तथा च केनचित् विस्तरेण संन्यासस्य वा त्यागस्य वा सर्वकर्मफलस्य वा त्यागस्य वा भगवतः चरणकमलेषु कथयति। अत्र केवलं तानि श्लोकानि एव चर्चा भविष्यन्ति ये संगठनात्मकसन्दर्भे कार्यकारिणः कार्यप्रदर्शने प्रासंगिकाः सन्ति। ततश्च पूर्वाध्यायेषु विमर्शितस्य पुनरुक्तिमात्राः श्लोकाः अत्र न विचारयिष्यन्ते । ९ श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं कथयति यत् यत्किमपि कार्यं व्यक्तिना कर्तव्यत्वात् कर्तव्यं, तत् शुद्धत्यागेन कर्तव्यं, तादृशकार्यस्य फलेषु अपि न आसक्तव्यम् इति। अपि च ईश्वरः तादृशं त्यागं वा त्यागं वा सात्त्विकं कथयति।

ततश्च परश्लोके भगवान् कथयति यत् पूर्वश्लोके वर्णितः तादृशः पुरुषः सर्वशङ्काहरणं शुद्धिपूर्णः एवम् अप्रियकर्मणां प्रति विरक्तिः नास्ति न च अनुकूलकार्यं प्रति किञ्चित् आसक्तिः अस्ति। एतादृशः व्यक्तिः प्रबुद्धः वा शिक्षितः संस्कृतः च इति उच्यते, स्वलक्ष्यं प्रति स्पष्टदृष्टिः च सर्वविधसंशयैः अबाधितः अग्रे गच्छति। ईश्वरः कथयति यत् सर्वेषां मनुष्याणां यावत् जीवन्ति तावत् कर्तव्यानि कार्याणि च कर्तव्यानि, तेषां सर्वाणि कर्माणि तादृशरीत्या कर्तव्यानि यत् एतादृशं कर्म कुर्वतां जीवने आन्तरिकः सामञ्जस्यः शान्तिः वा भवति। ३३, ३४, ३५ श्लोकानां माध्यमेन परमेश्वरः सत्पुरुषस्य, भावुकस्य, अज्ञानस्य च धैर्यस्य विषये वदति। यया धैर्येण मनसः कर्माणि योगेन वा आत्मसंयमेण वा मनसः प्रतीतेन्द्रियाणि कर्म इन्द्रियाणि च नियन्त्रयति, सा सात्त्विक धैर्यं निरूप्यते । कार्यकारिणः एतादृशी दृढता अवश्यं धारयन्ति। मनः प्रतीतिकर्मणि च संयमं भवेत्।

निष्कर्षः

गीतायां दृश्यमानाः कार्यकारीविकासकार्यक्रमेषु च प्रस्तुताः विविधाः प्रबन्धनसंकल्पनाः कार्यकारीणां कृते अवगम्यन्ते । यथा सारणी 5.6 मध्ये दृश्यते, 113 प्रतिभागिनां (68.9%) मतं यत् विकासपुस्तिकायाः सामग्री अद्वितीया अस्ति, गीतायां दृश्यमानाः कार्यकारीविकासकार्यक्रमेषु प्रस्तुताः च विविधाः प्रबन्धनसंकल्पनाः तेषां कृते अवगम्यन्ते। गीतायां विद्यमानाः विविधाः प्रबन्धनसंकल्पनाः प्रस्तुतुं एकस्य दिवसस्य अवधिः पर्याप्तः अस्ति । यथा सारणी ७.१० मध्ये दृश्यते, १०२ प्रतिभागिनः (६२.२%) अस्य मतस्य सहमताः आसन् । गीतायां निहितानाम् विभिन्नानां प्रबन्धनसंकल्पनानां समुचितबोधस्य प्रशंसायाञ्च कार्यकारिणां आयुः एकः निर्णायकः कारकः अस्ति, ३६-४५ वर्षाणां

आयुवर्गस्य कार्यकारिणां मतं यत् भगवद्गीता आधारितकार्यकारीविकासकार्यक्रमः उत्तमः अस्ति, एतत् ज्ञायते यत् whenever the executive यथा यथा कस्यचित् व्यक्तिस्य आयुः वर्धते तथा तथा गीता आधारितस्य कार्यकारी विकासकार्यक्रमस्य उपयोगिता, प्रासंगिकता इत्यादीनां विषये तस्य धारणा अपि वर्धते। पुरुष-अधिकारिणां तुलने महिला-अधिकारिणः भगवद्गीता-आधारित-कार्यकारी-विकास-कार्यक्रमं उत्कृष्टं मन्यन्ते । ये कार्यकारी अधिकाः योग्याः सन्ति ते भगवद्गीता आधारितकार्यकारीविकासकार्यक्रमस्य न्यूनतया प्रशंसां कुर्वन्ति, उच्चपदं धारयन्तः कार्यकारी भगवद्गीता आधारितकार्यकारीविकासकार्यक्रमस्य अधिकतया प्रशंसां कुर्वन्ति।

सन्दर्भः

1. नोए, रेमण्ड ए, "कर्मचारी प्रशिक्षण एवं विकास", द मैकग्रा हिल कम्पनी, नई दिल्ली, चतुर्थ संस्करण, पृष्ठ 424, 2008.
2. राव टीवी, "मानव संसाधन विकास- अनुभव, हस्तक्षेप, रणनीति", ऋषि प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ 25, 1996.
3. रीड, मार्गरेट, ऐनी एवं बैरिंगटन, हैरी, "प्रशिक्षण हस्तक्षेप - कर्मचारी विकास प्रबन्धन", जैको प्रकाशन घर, मुम्बई, पृष्ठ 181, 2007.
4. शुमाकर, रेण्डल् ई., तथा लोमाक्स, रिचर्ड जी. "संरचनात्मकसमीकरणप्रतिरूपणस्य कृते एकः शुरुआती मार्गदर्शिका," द्वितीयः संस्करणः, लॉरेन्स एल्बाम एसोसिएट्स। न्यू जर्सी, २००४.
5. सोमेश्वरानन्द, स्वामी, "व्यापार प्रबंधनः गीता मार्ग", जैको पब्लिशिंग हाउस, मुंबई, पृष्ठ 1-129, 2006.
6. श्री सत्य साई बाबा, भगवान, "बृन्दावन में ग्रीष्मकालीन वर्षा", 1979 प्रथम विस्तारित संस्करण। सत्य साई पुस्तक एवं प्रकाशन न्यास, पृष्ठ 92, सितम्बर, 2004.
7. श्री सत्य साई बाबा, भगवान, "बृन्दावन में ग्रीष्मकालीन वर्षा" 1979 - सत्य साई बुक्स विज्ञापन प्रकाशन न्यास, पृष्ठ 196, - 197, 2004.
8. त्रिपाठी, पी. सी. "कार्मिक प्रबंधन एवं औद्योगिक सम्बन्ध", सुल्तानचन्द एवं संस, नई दिल्ली, पृष्ठ 231, 2003.
9. फिन्, फ्रान ए, "कार्यकारी प्रशिक्षणस्य माध्यमेन नेतृत्वविकासः", पीएचडी शोधप्रबन्ध, क्वीन्सलैण्ड प्रौद्योगिकीविश्वविद्यालये प्रस्तुतः, पृष्ठानि 298, 2007.

10. प्रशिक्षणविकासे विज्ञानस्नातकोत्तरपदवीयाः आंशिकपूरणार्थं विस्कॉन्सिन-स्टॉटविश्वविद्यालयाय प्रस्तुतः एकः शोधप्रबन्धः, पृष्ठानि ३६, मे, २००४.
11. थियोफिलस टेबेत्सो शकुडु, "बोत्स्वाना लोकसेवायां प्रशिक्षणविकासपरिकल्पनानां मूल्याङ्कनार्थं एकः प्रतिरूपः", नेल्सन मण्डेला महानगरविश्वविद्यालयाय प्रस्तुतः डॉक्टरेट्-प्रबन्धः, पृष्ठानि ३३६, २००९.
12. रावः । सूर्यप्रकाश वि० "श्रीमद्सिद्धान्ताः" । प्रबन्धनस्य साधनरूपेण भगवद्गीता" मार्च, २०१० तमे वर्षे जवाहरलाल नेहरू प्रौद्योगिकीविश्वविद्यालये हैदराबादस्य समक्षं प्रस्तुता डॉक्टरेट् मौखिकप्रबन्धः।
13. रेगो, लैन्सी, "प्रबन्धकीय स्तरीय प्रशिक्षण कार्यक्रमों की प्रभावशीलता", मैसूर विश्वविद्यालय को प्रस्तुत डॉक्टरेट शोध प्रबंध, पृष्ठ 10। २३२-२३४, जून, २०००.
14. आर्ष विद्या समाचार पत्र, „भगवद्गीता एवं प्रबंधन“, आर्ष विद्या गुरुकुलम, कोयंबटूर, पृष्ठ 23-30, अप्रैल, 2012.
15. बालकृष्णन, मुनियाप्पन, "मानवसंसाधनप्रबन्धनस्य सन्दर्भे भगवद्गीता तथा एसआरडब्ल्यू" अध्यात्मस्य एकीकरणस्य तथा संगठनात्मकनेतृत्वस्य प्रथमे अन्तर्राष्ट्रीयसम्मेलने प्रस्तुतपत्रम्, दिल्लीविश्वविद्यालये, पृष्ठानि १-२४, २००७.